

ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ВІД ВИТОКІВ ДО СУЧАСНОСТІ

У статті здійснюється аналіз концептуальних підходів до розуміння ідеї громадянського суспільства. Визначається концепція громадянського суспільства, що почала формуватися на зорі нового часу, розвивалась і змінювала свій зміст паралельно з розвитком суспільної реальності, яку вона позначала. Розкриваються особливості трактувань громадянського суспільства на сучасному етапі.

Ключові слова: громадянське суспільство, суспільство, держава, демократія, права та інтереси індивіда, громадянська культура.

В статье осуществляется анализ концептуальных подходов к пониманию гражданского общества. Определяется концепция гражданского общества, которая начала формироваться на заре нового времени, развивалась и меняла свой смысл параллельно с развитием общественной реальности, которую она обозначала. Раскрываются особенности трактовки гражданского общества на современном этапе.

Ключевые слова: гражданское общество, общество, государство, демократия, права и интересы индивида, гражданская культура.

The article analyzes the conceptual approaches to understanding the idea of civil society. The concept of civil society began to emerge at the dawn of a new era, evolved and changed its content in parallel with the development of social reality, which she labeled. Features of interpretations of civil society today.

Key words: civil society, community, state, democracy, rights and interests of the individual, civic culture.

Постановка проблеми. Проблема витоків і можливостей розвитку громадянського суспільства належить до низки теоретичних питань, які в усі часи цікавили людство.

Упродовж століть виникали і розвивалися нові концептуальні уявлення щодо сутності громадянського суспільства. Як феномен воно увійшло в суспільну практику в XVII-XVIII ст., і головний його зміст полягав у тому, що певному локальному співтовариству громадян для захисту своїх прав та інтересів належало мати власний кодекс цінностей та правил, аби не залежати від грубого утиску, а то й сваволі держави.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Дослідження ідеї громадянського суспільства та генези її змісту в історії світової наукової думки знаходять відображення у працях таких видатних світових та вітчизняних мислителів, як Ф. Гегель, Т. Гоббс, Дж. Локк, А. Фергюссон, І. Кант, А. де Токвіль Ш. Монтеск'є, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, Б. Кістяківський, М. Шаповал та ін.

Різноманітні актуальні аспекти сучасного розуміння ідеї громадянського суспільства піддаються висвітленню у публікаціях сучасних науковців, таких як А. Карась, Я. Кіш, Ч. Тейлор,

Б. Барбер, Р. Патнем, А. Колодій, Н. Беляєва, К. Гаджиев, О. Рокицька, А. Селігман, А. Пашков, О. Поліщук, Т. Мелешенко та ін.

Метою даної статті є теоретичний аналіз еволюції ідеї громадянського суспільства в працях світових та вітчизняних мислителів.

Виклад основного матеріалу. Становлення й розвиток громадянського суспільства є особливим періодом історії людства, держави і права. Суспільство відмінне від держави, існувало завжди, але не завжди воно було громадянським суспільством. Останнє виникає в процесі й у результаті відділення держави від соціальних структур, відокремлення його до відносно самостійної сфери громадського життя й одночасно «роздержавлення» ряду суспільних відносин. У процесі становлення й розвитку громадянського суспільства склалися сучасне право й держава.

Проблема громадянського суспільства завжди перебувала в центрі світової наукової думки. Так, ще Платон і Аристотель, хоча й ототожнювали суспільство з державою, але водночас розглядали питання взаємовідносин людини і влади в контексті аналізу різних форм державного правління. Жорстока критика Платоном сучасної йому держави, а також уявлення про ідеальну

державу, яка відповідала б вимогам ідеальної суспільної структури, а отже й потребам людини, дозволяє говорити про концептуальний підхід, який цілком відповідає ідеї громадянського суспільства [1, с. 93].

Услід за Платоном, Аристотель також великої ваги надає суспільному значенню держави, однак на відміну від нього вважає, що існуючі держави є не недосконалими копіями вихідної ідеальної держави, а навпаки – держава поступово змінюється відповідно до суспільних потреб, оскільки вона є природним продуктом розвитку суспільства на певному етапі. Важливим для теорії громадянського суспільства є також аналіз Аристотелем суспільних сфер, які він вважав відносно незалежними від держави. Тоді як Платон у еволюції своїх політичних поглядів тяжів до держави тоталітарного типу, Аристотель, навпаки, розглядає як самоврядні питання економіки, сім'ї, моральності, духовної сфери [2].

Ці та інші ідейні засади громадянського суспільства, які виникли в давньогрецьку добу та були у подальшому розвинуті в давньоримський період, епоху християнського середньовіччя та в добу Відродження, А. Карась оцінює як період виникнення джерел та початок еволюції класичного розуміння цього феномену [3, с. 14].

Саме ж поняття «громадянське суспільство» з'явилося лише у XVIII ст. у представників природної школи права після буржуазних революцій в Європі, коли виник або почав виникати інститут громадянства. Але, як зазначає Ф. Шульженко, за кількасот років своєї історії цей вислів став полісемантичним: у різних країнах і в різні епохи йому було надано різних значень [1, с. 55]. Тому, для більш точного і чіткого окреслення змісту поняття «громадянське суспільство» можна взяти за основу три стадії розвитку ідеї й практики громадянського суспільства, виділені професором Каліфорнійського університету Джеффри Александером і умовно названих ним «громадянським суспільством I, II, і III» [19, с. 2].

На першій стадії громадянське суспільство як соціальний феномен і як теоретична концепція охоплює період з кінця XVII до першої половини XIX століття. Його основні положення були сформовані такими видатними мислителями, як Дж. Локк, А. Фергюссон, Ш.-Л. Монтеск'є, І. Кант, Г. В. Ф. Гегель та А. де Токвіль.

Ранні концепції громадянського суспільства наголошували на економіці як його головній складовій частині. Адже саме тут індивіди проявляли себе незалежними суб'єктами суспільної діяльності і, покладаючись на механізм ринкової саморегуляції, прагнули якомога меншого втручання держави у свої справи. Проте, це не означало, що держава не відігравала жодної ролі в становленні громадянського суспільства. Її функції полягали в творенні та впровадженні в життя законів, що були втіленням загальної волі громадян, оберігали непорушність їхніх прав і свобод.

Окрім визначення первинності й автономності громадянського суспільства стосовно держави, значна увага в цей період була приділена обговоренню його моралі, етики та цивілізаційної ролі. Адам Фергюссон, зокрема, чітко протиставив громадянське суспільство суспільствам диким і варварським, а головну ознаку цивілізованості вбачав у повільному усуненні насильства із взаємин між людьми [4, с. 116]. Саме звідси бере початок тенденція метизації поняття «громадянське суспільство», особливо в англійській соціальній філософії, підкреслювання ролі в ньому моральності, вихованості, повсякденної та політичної культури.

Принципово важливий внесок у розвиток концепції громадянського суспільства зробив представник німецької класичної філософії Г. В. Ф. Гегель [5, с. 54]. На відміну від своїх попередників, котрі не розмежовували суспільство й державу, він розглядав їх як окремі утворення. На його думку, громадянське суспільство існує не в середині держави, а поряд з нею. У Гегеля громадянське суспільство є сферою матеріальних умов життя, в якій індивіди пов'язані інтересами. Це суспільство філософ розглядав як сукупність індивідів, котрі за допомогою праці задовольняють власні потреби й потреби інших. Проте, на його думку, зробити це повною мірою вони можуть тільки у взаємодії з іншими людьми.

Елементами громадянського суспільства, за Гегелем, є: система потреб; система правових установ, що здійснює судочинство; поліція та корпорації. Члени громадянського суспільства рівні у юридичному розумінні, але не рівні від природи, у соціальних взаєминах, у настроях, набутих знаннях тощо. Гегель вперше робить спробу провести межу між громадянським суспільством і державою: «У громадянському суспільстві панує економічний закон, в державі – етичний».

Перехід від громадянського суспільства, на думку представника класичної німецької філософії, до держави відбувається тоді, коли окремі члени суспільства об'єднуються в органічну цілісність, тобто в державу. У взаємовідносинах суспільства й держави Гегель віддавав перевагу останній, вважаючи, що в ній представлена загальна воля громадян, тоді як громадянське суспільство є сферою реалізації часткових, приватних інтересів окремих осіб.

У XIX ст. вагомий внесок у розвиток концепції громадянського суспільства, пов'язавши його з демократією, зробив американський дослідник Алексіс де Токвіль. У творі «Демократія в Америці» він визначає громадянське суспільство як «стратегію переходу» до демократії в посткомуністичних суспільствах, адже остання акцентує увагу не стільки на негативних функціях громадянського суспільства (бути противагою владі, служити заборолом проти диктатури), скільки на позитивних (створювати громадянську

культуру, формувати сприятливе для демократії соціальне середовище) [6, с. 418].

Отже, громадянське суспільство, що сформувалося в XVII – першій половині XIX століття, було молодим буржуазним суспільством, що утверджувало ліберальні свободи, підкорялося закону, формувало громадську думку з проблем, які були визнані загально значимими.

На другому етапі розвитку громадянського суспільства, який триває з середини і до другої половини XX століття, стають популярними соціалістичні концепції суспільного розвитку, серед них одна з найбільш радикальних – марксизм. К. Маркс і Ф. Енгельс та їх послідовники визначають громадянське суспільство формою класових відносин, що була породжена капіталістичним способом виробництва і має загинути разом з ним [7, с. 34].

Потрібно зазначити, що у XIX ст. значно активізуються громадські рухи в Україні. Питанням громадського життя присвячують свої твори визначні вітчизняні вчені, а саме: М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, Б. Кістяковський та ін. Зокрема, М. Драгоманов, оцінюючи минулу козацьку державу в Україні, схиляється до особливого поцінування громадської самоорганізації як протизваги державній владі.

Критично розглядаючи Переяславські статті, згідно з якими Україна підпорядковувалася Москві в часи Б. Хмельницького, М. Драгоманов зазначав, що в цих статтях були «добрі зерна такого устрою громадського, до котрого також прямують скрізь освічені люди», адже вони забезпечували збереження козацьких, міщанських і шляхетських прав, вольностей і майна [8, с. 569].

Суспільно-політична концепція І. Франка також ґрунтувалася на принципі громадянської демократії. Майбутній устрій, вважав видатний український письменник і громадський діяч, «буде базуватись на якнайширшій самоврядуванні общин, повітів і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією, що ґрунтується на солідарності інтересів» [9, с. 452].

Після Другої світової війни, особливо з настанням третьої хвилі демократизації країн світу, настає новий третій етап у розвитку теорії громадянського суспільства. Цей етап, на думку М. Руденко, приніс відродження та осучаснення ідеї, впровадження її в життя нових країн і навіть континентів [10, с. 347].

Особливістю післявоєнного періоду можна визначити те, що сфера застосування категорії громадянського суспільства стає дуже широкою, а його інтерпретації – різноманітними. Спостерігається справжній ренесанс досліджуваної категорії у західному світі, обумовлений новими реаліями суспільства загального добробуту та пошуками нових форм соціальної взаємодії та соціального захисту. Дж. Кін, Ч. Тейлор, Н. Розенблюм та інші намагаються знайти пояснення тим змінам, які відбуваються в інститутах і функціях громадянського суспільства у зв'язку з розширенням соціальної

ролі держави, окреслити нові способи його взаємодії з державними структурами.

Так, наприклад, Ч. Тейлор поняття громадянського суспільства вживає щонайменше у трьох значеннях: мінімальний його обсяг дорівнює існуванню незалежних від держави громадських організацій, або, як тепер прийнято говорити, – «третього сектора»; друге значення, більш очне в науковому відношенні, охоплює усю соціальну структуру, яка координує свої дії через низку добровільних асоціацій; громадянське суспільство також розглядається як фактор впливу на державну політику, тобто як сукупність груп тиску та інших суб'єктів впливу на політичний процес у суспільстві [11, с. 29].

Дійсно, кожне з цих тлумачень має свої підстави. Хоча, якщо говорити про перше, то воно, на думку А. Колодій, є занадто вузьким (суто механістичним) [12, с. 455]. В той же час вітчизняна дослідниця вважає, що до даних визначень громадянського суспільства можна додати ще такі: суспільство загалом стає громадянським, якщо у ньому розвинена система інститутів і взаємодій; громадянське суспільство є позаполітичною чи позадержавною сферою суспільного життя.

Серед західних досліджень особливо важливими у сучасний період є також праці Роберта Д. Патнема, який успішно застосував токвільський підхід до громадянського суспільства в книзі «Як примусити демократію працювати?». У ній проаналізовано сучасні та історичні відмінності італійських регіонів з точки зору розвиненості цивільних громад та функціонування демократичних інститутів.

Взявши цивільну громаду як культурно визначений осередок соціального життя, в якій органічно поєднується культура та структура, Р. Патнем зумів переконливо показати, що єдиним чинником, який мав значний і постійний вплив на успіх демократичного правління в Італії, була історична традиція громадянських орієнтацій і поведінки [11, с. 26].

Продовженням даного підходу є ідеї Бенджаміна Барбера. У статті «Громадянське суспільство. За межами риторики. У рамках політичного розуміння» дослідник пропонує розглядати суспільство як таке, що складається щонайменше з трьох сфер – приватної, публічної та громадянської, де остання «є проявом здатності людей, що не є родичами, нічим не зобов'язані один одному за походженням, а є вільними й рівноправними, усе ж триматися купи, жити громадою, разом, публічно розв'язувати спільні проблеми, встановлювати стосунки солідарності й відповідальної кооперації, визнавати конвенційну ієрархічну залежність і дотримуватися її, підпорядковуватися імперативам і нормам, що встановлюються самими ж людьми, є артефактом, а не наперед заданою понадлюдською даністю» [13, с. 277].

Отже, у світовій думці визнаним є підхід до громадянського суспільства як до комплексу

суспільних відносин, що є незалежним від держави, але взаємодіючим з нею [14, с. 267].

Враховуючи думки науковців, зазначені вище, доцільно зазначити, що держава виділилася з суспільства на певному ступені його зрілості і залежить від розвиненості суспільства. В міру розвитку суспільства, переходу його від нижчого ступеня до вищого, змінюється й держава. З удосконаленням суспільства держава стає демократичною (у ній здійснюються народовладдя, економічна свобода, свобода особи), а з формуванням громадянського суспільства держава стає правовою. Громадянське суспільство у власному значенні є зворотна сторона правової держави: і громадянське суспільство, і правова соціальна держава не існують одне без одного.

Визначаючи автономність громадянського суспільства, на думку К. Россетті, правова держава має реагувати на запити і потреби асоційованого громадянства, видавати відповідні законодавчі акти та слідкувати за їх виконанням, іншими словами, вона повинна створити ситуацію правової захищеності громадян, сформувати сприятливе правове поле для діяльності створюваних ними громадських інститутів [20, с. 87].

Серед дослідників країн пострадянського простору також існують різні підходи до розуміння громадянського суспільства. Так, наприклад, А. Кочетков до останнього відносить систему недержавних відносин, О. Самородній – сукупність виробничих відносин, що зв'язують громадян. Звертаючи увагу на те, що «...більшість існуючих підходів до визначення громадянського суспільства, незважаючи на наявність у них розбіжностей, мають загальний недолік: у них суспільство, що підлягає аналізу, пов'язується з якимись конкретними інститутами держави або їх сукупністю», А. В. Одинцова зазначає, громадянське суспільство – це всі суспільні зв'язки, що виникають поза сферою політики [15, с. 74].

Група авторів першого в Україні «Політологічного словника» також вважає, що «громадянське суспільство – це сукупність неполітичних відносин (економічних, національних, духовно-моральних, релігійних тощо), галузь спонтанного самовиявлення інтересів і волі вільних індивідів і їх асоціацій [16, с. 37-38].

Варто відмітити, що таке визначення громадянського суспільства має, на нашу думку, свої позитивні риси, оскільки більш чітко (через сучасне розуміння суті правової держави) зв'язує громадянське суспільство з державою, вказує на вторинність державності, підкреслює службові обов'язки державної влади захищати своїх громадян і тим самим регулювати їх життєдіяльність.

Своєрідну точку зору з цього питання має і Е. Амбарнумов, який підкреслює, що тенденція до формування громадянського суспільства реалізується через розвиток горизонтальних

зв'язків, шляхом перехресчування економічних зв'язків чисто господарськими рамками. «Громадянське суспільство, – пише дослідник, – арматурою горизонтальних зв'язків закріплює політичну владу» [17, с. 75].

Таке розуміння громадянського суспільства переплітається з позицією Ю. Красіна і А. Галкіна, які під громадянським суспільством розуміють стабільну систему горизонтальних соціальних зв'язків, суспільно-політичних орієнтацій і норм суспільної поведінки, що виросла безпосередньо із відносин власності, але не зводиться до них. В цій системі концентруються і оформляються економічні, професійні, культурні, релігійні та інші повсякденні інтереси соціальних прошарків і груп [18, с. 34].

Визначення суті громадянського суспільства має важливе значення. Адже громадянське суспільство – це таке суспільство, де інтереси людини мають пріоритетне значення. Людині за своєю природою притаманне прагнення жити в суспільстві людей, в якому вона прагне задовольнити насамперед свої приватні інтереси. В той же час, звичайно, інститути громадянського суспільства покликані забезпечити певний баланс між соціальними та політичними силами, а за допомогою правових норм регулювати відповідні відносини.

Отже, аналіз сучасних західних і вітчизняних підходів до визначення суті громадянського суспільства дозволяє зробити наступні висновки:

По-перше, у розвитку ідеї й практики громадянського суспільства можна виділити три стадії: на першій стадії громадянське суспільство як соціальний феномен і як теоретична концепція охоплює період з кінця XVII до першої половини XIX століття, де основний акцент зроблений на економіці як його головній складовій частині; на другій стадії розвитку громадянського суспільства, яка триває з середини і до другої половини XX століття, стають популярними соціалістичні концепції суспільного розвитку; третя стадія пов'язана з настанням третьої хвилі демократизації країн світу, яка приносить відродження та осучаснення даної ідеї.

По-друге, сучасне розуміння громадянського суспільства дозволяє характеризувати його як систему суспільних інтересів (економічних, соціально-політичних, релігійних, духовних, сімейних, культурних та інших), яка виражає різноманітні цінності, інтереси і потреби членів суспільства. Це сфера самовиявлення вільних громадян і добровільно сформованих асоціацій і організацій, обмежених відповідними законами від безпосереднього втручання та довічної регламентації діяльності цих громадян і організацій з боку державної влади. І, найголовніше, громадянське суспільство – це суспільство, у якому пріоритетне значення мають інтереси людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень : Підручник [Текст] / Ф.П. Шульженко. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 464 с.
2. Аристотель. Політика. Книга II [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.philosophy.ru/library/aristotle/polit/index.html>
3. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія [Текст] / А. Карась. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 520 с.
4. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення [Текст] / Дж. Кін. – Київ, 2000. – 278 с.
5. Рябчик М. Гримаси етатизму, або Чому в нас нічого не виходить? [Текст] / М. Рябчик // Сучасність. – 2000. – № 12. – С. 53–60.
6. Токвіль А. Про демократію в Америці [Текст] / А. Токвіль. – К. : Всесвіт, 1999. – 498 с.
7. Маркс К. Німецька ідеологія [Текст] / К. Маркс, Ф. Енгельс. – Т. 3. – М., 1955. – 425 с.
8. Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654-1876). Вибране [Текст] / М. Драгоманов. – Київ, 1991. – С. 565–578.
9. Франко І. Програма галицьких соціалістів. Зібрання творів: У 50-ти тт. [Текст] / І. Франко. – Т. 45. – Київ, 1985. – С. 451–466.
10. Руденко М. Еволюція теоретичних концепцій громадянського суспільства в світовій та українській політичній думці [Текст] / М. Руденко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї / Редкол.: І. Ф. Курас, М. І. Михальченко, М. О. Багмет та ін. – Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2004. – С. 340–349.
11. Арато Е. Відродження, занепад і реконструкція концепції громадянського суспільства [Текст] / Е. Арато, Дж. Коген // Політична думка. – № 1. – С. 23–30.
12. Основи демократії: Навч. пос. [Текст] / За заг. ред. А. Колодій. – К. : Вид-во «Ай Бі», 2002. – 684 с.
13. Рябов С. Громадянське суспільство та політична культура [Текст] / С. Рябов // Україна в сучасному світі. Конференція випускників програм наукового стажування у США. – К.: Стило, 2003. – 395 с.
14. Банчук М. Громадянське суспільство: світовий досвід і українська дійсність [Текст] / М. Банчук, І. Курас, М. Михальченко та ін. // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – Вип. 4. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корещука НАН України, 2003. – С. 264–272.
15. Потульницький В. А. Основи політології: курс лекцій для вищих навчальних закладів [Текст] / В. А. Потульницький. – К. : УМКВО, 1991. – 213 с.
16. Григорян Р. Г. Политологический словарь [Текст] / Р. Г. Григорян, А. А. Когтева, В. Ф. Халипов. – К. : Вища школа, 1991. – 176 с.
17. Потульницький В. А. Основи політології: курс лекцій для вищих навчальних закладів [Текст] / В. А. Потульницький. – К. : УМКВО, 1991. – 213 с.
18. Красин Ю. Гражданское общество: путь к стабильности [Текст] / Ю. Красин, А. Галкина // Диалог. – 1992. – № 3. – С. 33–39.
19. Alexander Jeffrey C. Civil Society I, II, III: Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations [Text] / Jeffrey C. Alexander. – London etc.: Sage, 1998. – P. 1–19.
20. Rossetti C. Constitutionalism and Clientelism in Italy [Text] / C. Rossetti. – Boulder (Colo.): Lynne Rienner, 1994. – P. 87.

Рецензенти: Сорока С. В. – д.держ.упр., доцент;
Штиршов О. М. – к.держ.упр., доцент.

© Орцева О. С., 2013

Дата надходження статті до редколегії 27.11.2013 р.

ОРЦЕВА Олена Сергіївна – аспірант Інституту державного управління, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили, м. Миколаїв, Україна.

Коло наукових інтересів: державні механізми формування громадянського суспільства.